

Tomislav Premerl

KORIJENI I PERSPEKTIVE

ZAPAŽANJA O ARHITEKTURI NOVIH SAKRALNIH PROSTORA

Arhitektura je tijekom svog razvoja u svim zapaženijim djelima uvijek pokazivala težnju k duhovnom sažimanju misli i oblika. Misao je materijalizirala prostorni oblik, da bi oblik svojim postojanjem rodio novu misao. Razvoj misli i oblika neprestano je uzajamna akcija ovih neodvojivih napora čovjekova postojanja. Graditeljski oblik nije, dakle, samo nosilac jedne misli o prostoru, već je on misao sama, misao koja će začeti nove prostorne akcije. Ne zanima me kao bitno ostvareni rezultat duhovne snage stvaralaštva, već sama duhovna snaga kao rezultat; iscrpljujući se, ona uvijek nanovo započinje.

Stvaralački duh graditelj je misli, a kad prostorna misao postane prostorom, cijelu akciju i ostvareno djelo jednostavno nazivamo arhitekturom. Oblik u sebi nosi duh graditelja, ali postaje i duh sam, samosvojan i vlastiti, kao biće koje će nastaviti građenje, biće u čijem ćemo rastu aktivno sudjelovati; ono će nas graditi, ako mi njega nastavimo graditi u duhu i obliku. Oblik je graditelj našeg univerzuma. Život u duhu potencijalan je život oblika koji žive kroz prostor; svaki oblik, dakle, ima svoj duhovni život, tako ga mi osjećamo. Analizirajući arhitekturu s tom pretpostavkom, otkrivamo, da različitim oblicima odgovaraju i različite vrste duha.

* * *

Sakralni je prostor vječiti interes arhitekture, i to ne zbog isključive potrebe za fizičkim prostorom, već zbog posebno intrigirajućega unutrašnjeg prostornog sadržaja, gdje arhitektonski prostor ima zadaću da otkriva i tumači sakralnost na sebi svojstven i moguć način. Suština koju prostorom treba pokazati i oblikovati oduvijek je ista istina, no prostor se mijenja i pokazuje je u svakom vremenu i svakom djelu drukčije, mijenja se vanjski način pokazivanja koliko i kako se mijenjaju ljudi i povijesni svjetonazor. Povijest sakralnog prostora povijest je mijena mišljenja i osjećanja, uvijek s vjerom u jednu jedinu istinu. A to je moguće tek s uvjerenjem i iskrenošću prema vlastitom djelu i vremenu s kojim živimo. Zato vrijedan sakralni prostor može ostvarivati samo onaj koji ga iskreno može doživjeti sa svom složenosti unutrašnje duhovne i vanjske povijesne situacije određenog vremena i određenog prostora. Svaki je vrijedan sakralni prostor složen od-

nos duhovnog života i kreativnog izraza određene povijesne zbilje, a to znači da on teži k umjetničkom iskazu kao sastavnom dijelu sakralnosti koju čovjek arhetipski nosi u sebi. Ako je naposljetku arhitektura graditeljica duha, a u to smo uvjereni, onda ona mora znati i moći graditi okvir svog vlastitog stvaralačkog postojanja i mora znati afirmirati taj duh kao kreativni i intelektualni doseg ljudskog genija.

Povijest arhitekture velikim je dijelom i povijest sakralnog prostora. Tek od civilizacijske preobrazbe u devetnaestom stoljeću gradnja sakralnih građevina postaje sporedni dio arhitektonske djelatnosti, ona gubi ne samo kvantitativno, već prvenstveno u kvalitativnom svom pokazivanju. No, ovo razglabanje tema je koja nije sada naš interes. Ipak, zanimljivo je i očito, da se moderna arhitektura u svojoj vitalnosti i u svom kompletnom dijapazonu uvijek, iako usput, interesirala za ostvarivanje sakralnih prostora i da je upravo, gradeći tu namjenu, postigla mnoga svoja velika dostignuća. I suvremena arhitektura danas često se bavi problemom sakralnih gradnji, a kod nas u posljednjih dvadesetak godina pred arhitekturom je sve više takvih zadataka. Ona se javljala bez publiciteta i bez prave društvene i stručne brige i interesa o njezinoj vrijednosti. Nije ovdje mjesto ni vrijeme da ulazimo u zapretenu problematiku takvoga stanja, ali je vrijeme da o pojavnosti te arhitekture govorimo stručno i stvaralački s brigom za sva događanja u našem zajedničkom prostoru. Više je učinjeno loše, ali mnogo i dobro, pa je vrijeme da počnemo pokazivati vrijednosti i sakralne arhitekture kao integralne cjeline opće arhitektonske misli i djela u našoj sredini. A ona je prisutna danas već u mnogim izvrsnim arhitektonskim ostvarenjima, pa o njoj treba govoriti kao i o svakom drugom relevantnom ostvarivanju u prostoru.

Ne zanima nas ovdje i sada toliko povijest sakralne arhitekture, iako bez njezina poznavanja osobito u ovom sadržaju i ne možemo kvalificirano ocjenjivati, zanimaju nas ona stvaralačka dostignuća koja u sebi i oko sebe postavljaju bezbroj pitanja isključivo arhitektonske naravi. Zanima nas, dakle, osnovno pitanje: što je sakralni prostor kao suvremeno djelo danas i pitanja koja taj prostor nameće arhitekturi, i na koji način suvremena arhitektura odgovara na njih, te kako se kroz njih ostvaruje kao kreativna disciplina. Pitanja su intrigantna, jer sadržaj je te arhitekture najdirektnije vezan s duhovnim, intimnim i skupnim doživljajem čovjekove prirode. Arhitektu je sakralni prostor uvijek stvaralački izazov, a u našem vremenu vrlo upitne civilizacijske kohezije, vremenu gubitka sredine, a i traženja smisla nove sredine s vapajem za duhovnim jedinstvom, novi sakralni prostor najsloženija je prostorna zagonetka. Spontani rasap, a i svjesni gubitak tradicionalnih shema postavio je arhitektonsku misao pred mnoge nepoznanice, često i zablude, a najčešće pred rutinsko rješavanje funkcije lišeno svake duhovnosti.

Duhovni poriv i suština prostora kojega se želi sakralno osmisлити uvijek su bili i ostali konstanta, što je samo po sebi razumljivo, ali sakralni se prostor itekako mijenjao u svom oblikovnom izražaju, mijenjao se koliko su se mijenjali i ljudi i njihov povijesni svjetonazor. Mijenjalo se uvijek osjećanje i odnos pre-

ma sakralnom prostoru, a ne i istina koju prostor na svoj način želi pokazivati ili dati mogućnost i slobodu da ga čovjek primjerenije i dostojnije može dokučiti. Pitanje je, da li takav prostor kao iskreno umjetničko djelo može biti zamišljen i ostvaren od onoga tko ne osjeća dubinu i srž krišćanske istine i životne radosti. To je interesantno pitanje i oko njega bismo mogli začeti raspravu, no ovdje joj nije mjesto. Ipak, mislim da je u umjetničkom ostvarivanju, u oslobađanju stvaralačke snage i potvrđivanju duhovnog odnosa s predmetom koji se oblikuje potrebno vjerovati u taj predmet i kao stvaralac ostvarivati vlastitu istinu, a ona na kraju mora biti i istina djela s kojim umjetnik živi.

Ako se arhitektura nužno okupira intimom čovjeka i ako je zanima sustav i način njegove svijesti, onda je sakralna arhitektura isključivo pitanje duhovnosti. Ako to ne želimo priznati, onda sakralnoj arhitekturi nema mjesta u našem svijetu. Naravno da tome nije tako. Ali, što sada ostaje arhitekturi? Ostaje joj isključivo pitanje: što je, i kakav bi morao biti novi sakralni prostor, kako ga ostvarivati, od prihvaćanja i spoznaje njegova duhovnog smisla, do prostornih mogućnosti kojima se arhitektura kao stvaralaštvo mora izražavati, dakle, od duha do oblika. Takvi zadaci arhitekture traže naravno, dublja i mnogoznačnija razglabanja, a njih danas gotovo i nema. U toj situaciji gubi arhitektura, pa je i na njoj da se o tome problemu pita, ako ga želi na sebi dostojan način ostvarivati kao svoju stvaralačku zadaću.

Arhitektura je znak, crkva kao građevina najuočljiviji je znak, a to i mora biti. Ona je znak, ne zato da samo odaje svoj sadržaj, već je njezino unutrašnje duhovno ustrojstvo znak po sebi, pa on nužno zahtijeva i svoje prostorno ostvarivanje. A mogućnosti izraza u suvremenoj su arhitekturi neiscrpne, vrijedne tek onda, kada se zna što znak iskazuje, onda kada nema shema. Ali znak mora biti misao, suština poriva, pa je danas pravi znak vrlo teško pronaći, a njegovi oblikovni i prostorni simboli nažalost najčešće ostaju tek prizemne, plitke i prazne sheme. U mnogim suvremenim sakralnim prostorima, upravo zbog pomanjkanja istinskog osjećanja od poriva do realizacije, nalazimo danas mnoštvo kiča kao zamjene za nešto što ne možemo ili ne znamo imati, nismo htjeli ili mogli osjetiti, ili se pak nismo racionalno i stvaralački uputili u traženje novog izraza. Kad se to ne može, ne zna ili neće, naše je ostvarenje kič, bez obzira na svoju dopadljivost.

Opet gubi arhitektura, jer ostvarivanje sakralnog prostora uvijek je velika mogućnost i prilika arhitektonskom izrazu kao stvaralačkoj poruci. Arhitekturu, uz sve teškoće, utjecaje, zahtjeve, pa i prisile i niz peripetija do njezinog ostvarivanja, na kraju ipak grade arhitekti, pa oni u konačnici zorno pokazuju situaciju vremena, prečesto gubitak istinskog odnosa prema zadatku, što je kod sakralne arhitekture svakako i najuočljivije.

Prvo treba pronaći i rasvijetliti problem, a onda tražiti stvaralački odgovor. Stvaralaštvo jest najbolji odgovor, ali onda kada izvire iz vlastitih istina. Sakralni se prostor mora moći osjetiti, i znati osjetiti.

Zanimaju me sada, a to nije nažalost česta tema, rezultati novog sakralnog prostora, onoga koji se ostvarivao od početka ovog stoljeća pa do naših dana. To je burno vrijeme u razvoju i mijenama arhitekture, ali i u poimanju sakralnog prostora i odnosa prema njemu. Ne želim ovdje pisati povijesni razvoj, već naznačiti probleme, osobito vrlo problematičan odnos moderne arhitekture prema sakralnom prostoru, te suvremene poslijeratne arhitekture, to jest, današnje situacije. Sakralna je arhitektura bila uvijek otvorena svim arhitektonskim problemima i prihvaćala ih na svoj način kao nove zadatke. Odgovarala je, dakle, duhu vremena i oblikovala novu misao o sakralnom prostoru.

Moderna je pak arhitektura prihvaćala sakralne sadržaje i rješavala ih u smislu svog programatskog htijenja. Dobri su sakralni prostori ostvareni tamo gdje se je ta uzajamna akcija uspjela međusobno ispreplesti, a neuspjela je onda, a ima takvih slučajeva, kada se nasilno željelo nametnuti programe izvan duha i životnog pulsa vremena. Za to su primjer mnoge eklektičke građevine građene u doba moderne i avangarde dvadesetih i tridesetih godina, ili danas kada su nesporazumi često još drastičniji. U vrijeme poborničkog djelovanja u trećem i četvrtom deceniju moderna je arhitektura ostvarivala novi prostor i vrlo dobro rješavala svoje zadatke donoseći i nove vrijedne prostore.

Crkvene su građevine uvijek bile izazovan zadatak, pa tako i za modernu arhitekturu i mnoge velike arhitekta. No, tu se događa interesantan, ali logičan nesporazum, bolje rečeno nemoć. Moralo je, čini se, doći do konflikta između protorne ideje novog vremena i tradicionalnog sadržaja, to jest, shvaćanja tog sadržaja. Taj se konflikt provlači od začetka moderne dvadesetih godina do Drugog vatikanskog koncila koji za sakralnu umjetnost znači najznačajniju prelomnicu. No, razmotrimo prvo razdoblje prve polovice našeg stoljeća kada je moderna arhitektura bila u naponu svog stvaralaštva i kada je svugdje htjela ostvarivati djela novih svjetonazora, kako u obliku, tako i novom duhu i novom pogledu na svijet. Konflikt između novog konstruktivnog, funkcionalnog i oblikovnog poimanja prostora, te njegovog pokazivanja i tradicionalnog shvaćanja funkcije činio se nepremostivim.

Ipak, nova je arhitektura uspijevala ostvarivati nove vrijedne sakralne prostore, no ne u potpunosti. Avangarda je sebe označila oblikom, ali ne i duhovnom suštinom sadržaja prostora. Mislim da ga i nije mogla ostvariti. Zato i sakralne građevine tog razdoblja prije drugog svjetskog rata promatramo i doživljavamo najčešće kao interesantnu arhitekturu, ali ne i cjelovito ostvareni prostor. On je u unutrašnjosti uglavnom ostao nedorečen ili stereotipan. Nije se moglo ostvariti ono prostorno i duhovno jedinstvo za kojim danas težimo.

Jenjavanjem arhitektonske avangarde poslije drugog svjetskog rata do danas javlja se opet potpuno izmijenjena situacija. Drugi vatikanski koncil prihvatio je vrlo široku slobodu umjetničkog izražavanja, promijenile su se i funkcionalne sheme unutrašnjeg prostora, jasno s pravim smislom i suštinom, ali tada već nije bilo modernog i avangardnog zanosa niti stvaralačke snage za ostvarivanjem. Arhitektura je pala u letargiju i plovila bez međaša na zasadama i ostvarenjima prve polo-

vice našeg stoljeća nemajući više euforične kreativne snage. To je pogotovo uočljivo i danas kada arhitektura proživljava svoj „fin de siecle” u vidu postmoderne, kada je izgubila sve ozbiljne kriterije i kada opet želi tražiti neki svoj izmišljeni stil, namjerno zaboravljajući prošlost. Danas je otvorena fantastična mogućnost i sloboda od mišljenja do ostvarenja, sakralni prostor pruža gotovo beskrajne mogućnosti svog oblikovanja, ali događa se tragična situacija da ona nije više sposobna ostvariti takav kompleksan zadatak kao što je građenje sakralnog prostora. On se više ne zna doživjeti, a pitanje je, može li se doživjeti i može li to svaki; da li je uopće svaki pozvan da gradi novi sakralni prostor? U nekadašnjem stilskom jedinstvu postojala je garancija korektnom ostvarivanju, jer ostvarivanje unutar niza zakonitosti uvijek pretpostavlja određeni zadovoljavajući nivo. Umjetnička vrijednost mogla je doći tek poslije toga, ona je naravno, često bila i prisutna, ali velikih pogrešaka nije moglo biti. Duhovnim previranjima u našem stoljeću kada se odbacilo svako stilsko jedinstvo, poremetila se potpuno ravnoteža i nikakve garancije nije više moglo biti. Sada je bio potreban izvanredan napor da bi se ostvarilo djelo koje samo u sebi ima istinito jedinstvo, a nevezano je i slobodno u svom pokazivanju. Zato u to vrijeme ima malo dobrih i vrijednih pravih sakralnih prostora.

Pitajmo se, što je moderna i avangardna arhitektura mogla učiniti, osim što je ostala zbunjena pred sakralnim zadatkom, ne u formalnom smislu, nego u suštini koju nije znala niti mogla pomiriti u dostojno integralno prostorno rješenje. Pokazala je samo novu arhitekturu s vrlo upitnom sakralnošću. Za arhitekturu tog doba i to je bilo mnogo, ona više nije mogla dokučiti, a nije uvijek niti bila sama kriva. A što je današnja arhitektura kadra učiniti? Tu arhitekturu znamo, njezine graditeljske mogućnosti vidimo na djelu, ali ne i njezin duhovni doseg u sprezi sa sakralnim zadatkom.

Moderna arhitektura prve polovice našeg stoljeća nosila je vrijedne nove misli o prostoru i ostvarivala ih je uspješno, ali u crkvenom ustrojstvu nije u potpunosti mogla naći sebe. Danas je obrnuta situacija; crkva traži novi odnos prema sakralnom prostoru i uz najveće stvaralačke slobode želi ostvariti sakralnost novog vremena, ali arhitektura nije više u mogućnosti da odgovori takvom zahtjevu. Što dakle danas raditi u našem nezavidnom položaju? Kao i uvijek u povijesti, potrebno je i opet vraćanje na izvorišta i ključne istine, ispitivati postignute rezultate duha svih prošlih epoha i onih najnovijih, naravno, analizirati mogući doživljaj, zaći duboko u duhovnu sferu prošlosti i sadašnjosti, ostvarivati provjerenim istinama i graditi vlastito prostorno jedinstvo kao slobodni izraz svog i našeg vremena. Uputiti se treba samosvojno u stvaralačku avanturu znajući, ali i osjećajući pokretački duh koji iskreno mora zračiti istinom. A sve je to uvijek imanentno stvaralačkom duhu, samo treba smoći snage i hrabrosti da se dosegne vlastito duhovno jedinstvo.

Gubitak duhovnosti u mnogim vidovima uspoređan je s gubitkom čovjekove sredine, to jest, mnogim mjerilima u čijoj se sprezi razvijala civilizacija. Gubitak osjećaja za istinito sakralno, govorim tek o doživljajnom smislu, o sredini i

osjećaju za stvaralački izraz u toj sredini, razumljiv je slijed događanja u našem stoljeću. Znamo već da nema više, ili je ima vrlo rijetko, stvaralačke snage i doživljaja duhovnosti koja bi se adekvatno izrazila prostorom kao umjetničkim djelom. Danas su čak rastvorene mnogostruke mogućnosti za novim traženjem kroz otvaranje kao zajedništvu crkve i naroda. Svjedoci smo i mnogih pokušaja za traženjem novog prostora, ali vrlo rijetko i traženjem novog sakraliteta koji bi odgovarao našem današnjem senzibilitetu.

Kako oprostori sakralni doživljaj kao ključni momenat intimnog vjerovanja u zajedništvu koje više tako rijetko nalazimo; a nalazimo ga još uvijek upravo u sakralnim prostorima gdje se želimo sakupljati. Bili smo predugo opterećeni vjekovnim shemama sakralnih prostora koje su ostale vladati i kad je umjetnička kohezija tog prostora bila već razbijena, prošli smo nalet i nesporazume modernizma i našli smo se u slijepoj ulici civilizacijske postmoderne. Vrijeme je ponovnom iskrenom traženju preispitujući povijest i uključujući mnoge poruke i postavke revolucionarnih dosega duha koji su označili ovo stoljeće. Arhitektura na primjer, jedino može razmišljati na sebi svojstven način i graditi tekovinama koje je sebi izborila u velikoj borbi za oživotvorenjem nove umjetnosti kao novog svjetonazora, prepuna slobode i stvaralačke želje. Traženje se može nastaviti upravo u pokušajima spajanja duhovnog i oblikovnog kroz nepromijenjene stvaralačke istine i zakonitosti, jer tek ćemo tada ostvariti pomak u svijesti i pomak u materijalnom pokazivanju oblika. Treba tražiti i oblikovati novi senzus, mogući novi doživljaj kroz naše vrijeme, shvatiti život oblika kroz ispunjeni duhovni sadržaj; jer oblik je i osjet i misao, odgovor i pitanje, to jest, stvaralački upit našoj svijesti i vremenu, upit koji je već po sebi znak što zadire u moguću budućnost. Ako pak oblici iskazuju shvaćanja i težnje duha kao odgovor i pitanje, tada možemo shvatiti da prostor ima moć i određuje način. Nije to ništa novo, ali danas smo zaboravili na ovu konstataciju.

Mnogi su nam procesi u povijesti jasni i danas uočavamo vlastite, individualne i kolektivne probleme, ali često ostajemo nemoćni. Međutim, već i shvaćanje da je tome tako ulijeva nadu i htijenje da probleme prevladamo i da smo na putu k njihovim „rješenjima”. Tražimo, dakle, oblik kao okvir duhovnog i religijskog života, oblik kao snažan psihološki imperativ koji bi omogućio i poticao taj život. U povijesti je to bilo po sebi jasno, pa na povijest ne smijemo zaboraviti. Svaki se stvaralac neminovno mora vratiti na izvore duhovnosti i u modernim dosezima umjetnosti tražiti punoću izraza da bi otkrio nesagledive stvaralačke mogućnosti za novi život vječne istine koja oduvijek i zauvijek prebiva u nama.

Suvremenost sakralnih objekata osnovna je pretpostavka novom građenju kojemu moraju biti imanentni svi principi moderne arhitekture sa stvaralačkim povijesnim iskustvom i iskonskom osjetljivošću prema religijskom, duhovnom, misaonom i osjetilnom doživljavanju. Arhitektura može i mora uvijek na svoj mogući način pridonositi oblikovanju osjetilnosti našeg vremena. Jasno je pri tome da odnos Boga i čovjeka ne može biti promijenjen oblikom, on se oblikom tek dostojno pokazuje u različitim vremenima i različitim situacijama, te na različitim

stupnjevima shvaćanja, znanja i osjećanja. Nužnost suživljavanja i vlastitog definiranog odnosa prema sakralnosti prostora koji se ostvaruje pretpostavljena je formalnom odnosu prema sakralnom prostoru kao vrsti i sadržaju.

Kao i u svakoj gradnji, u sakralnoj i više, do realizacije treba prebroditi niz sukoba i prepreka, od društvenih zahtjeva, urbanističkih nesuglasja, nereda u zamišljanju i ostvarivanju građevinskih kompleksa, do oblikovnih nedoumica i misaonog i stvaralačkog dosega arhitekture same i njezina protagonista, arhitekta. Ostvarivanje sakralne arhitekture itekako pretpostavlja suživot sa svojim graditeljima, a pitanje je koliko i kako ga ona danas može uspostaviti. Kao i svaka arhitektura, crkvena je građevina vrlo životan svijet sa svojom poviješću, dakle, imanentnim zahtjevima i zakonima, sa svojim suvremenim prohtjevima, svojim mijenama i svojom budućom vizijom. I opet pitanje, ali shvatimo pitanja kao želju i pokušaj odgovora, što možemo danas, kako arhitektonski izraziti sebe, misao arhitekture, društvenu svijest, vrijeme, vlastiti i kolektivni svjetonazor.

Zanemarivši mnoge praktične i društvene probleme oko ostvarivanja sakralne arhitekture kod nas, početak stvaralačkog pitanja, sukoba, nedoumica i neznanja počinje već u prvoj sprezi: naručilac – arhitekt. Nažalost i često, oboje nisu dorasli zadatku. Prvi zato, jer u htijenju za suvremenosti ne zna i ne može povezati niti definirati svoj prostorni zahtjev, ne može osjetiti značenje i suštinu arhitektonskog, oblikovnog izraza, s nedostatkom poznavanja povijesti, te uz nesuživljavanje s ključnim imperativima moderne umjetnosti, dakle, bez valera i naravno, bez vlastitog potvrđenog stava.

Drugi pak slično, iz nepoznavanja povijesti, nesuživljavanja s iskonskim smislom i ozbiljnošću teme, te iz nemoći imaginacije, a baratajući suvremenim arhitektonskim vokabularom i tehnikom, misli da znati graditi znači i moći ostvariti slojevit i složenu duhovnost sakralnog prostora. I jednom i drugom nedostaje stvaralačkog nerva, osjećanja i možda ovaj put u prvom redu poznavanja suštinskih kategorija u kojima je i prošlo i sadašnje samo jedan zahtjev. I naručilac i arhitekt ostaju zbunjeni, ne priznavajući to naravno, pa prvi nije sposoban definirati svoj zahtjev jer mu i samome nije jasan, a drugi prostomo ne može osjetiti i imaginirati nešto što u suštini ne osjeća i ne razumije.

U svijetu se slično događalo, no danas su ti sukobi mnogo rjeđi i manje bolni, jer se mnogo gradilo, ali i s mnogo manje društvenih problema. Kod nas je situacija ponešto drukčija, jer se više gradi tek posljednjih dvadesetak godina, izgrađeno je mnogo, ali s malo dobre arhitekture. Za arhitektonsko stvaralaštvo to je velika šteta, jer je propuštena prilika da se i u tom sadržaju izrazi suvremena misao arhitekture.

* * *

Suvremena arhitektura kadra je suočiti se s problemima sakralnog prostora. To je već pokazala i prva moderna, pa i avangardna arhitektura pred šezdesetak i više godina. Danas je crkveno graditeljstvo još slobodnije, oslobođeno mno-